

Терехов Є.М. МЕТОДОЛОГІЧІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

Вступ. Постановка проблеми. XXI століття ставить перед світовою спільнотою нові виклики, які виражаються в інтенсифікації глобалізаційних процесів. При цьому, глобалізація світового розвитку спостерігається у всіх його сферах: від економіки та політики до екології. Соціально-економічні перетворення у світі, зокрема, і в Україні, спричинили фактичний перехід до формування нової концепції світового та національного розвитку.

Процес глобалізації є досить складним та неоднозначним, що значно ускладнює планування раціональної внутрішньої та зовнішньої політики України в цілому та обрання напрямів сталого економічного розвитку. За цих обставин, наукове осмислення сутності, рушійних сил, закономірностей економічного розвитку та ролі держави в світовій економічній системі, виявлення траєкторій руху національної економіки в контексті глобальної соціально-економічної динаміки набувають важливого теоретико-практичного значення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню розвитку економічних систем присвячені роботи багатьох відомих вчених, таких як У.Ростоу, Р.Солоу, А.Льюїс, Х.Ченері, Й.Шумпетер, М.І.Туган-Барановський, Т.Мен, А.Сміт, Д.Рікардо, Дж. С. Міль, Е.Хекшер, Б.Олін, П.Самуельсон, В.Леонт'єв, С.Кузнець, Г.Габерлер, Г.Джонсон, Дж.Хікс, Г.Мейер, С.Гаймер, М.Кіндлебергер, П.Кругман, К.Ланкастер тощо.

Глобалізація світової економіки та її вплив на економіку національних господарств викликала неабиякий інтерес в наукових колах, що знайшло своє відображення в роботах таких вчених як П.Бурд'є, Дж. Данінга, Е.Дюркгейма, М.Кіндлебергера, Дж. Мілля, П.Самуельсона, Г.Спенсера, А.Тойнбі, Е.Хекшера, В.Андрійчука, В.Будкіна, Д.Лук'яненка, Ю.Макогона, В.Новицького, А.Поручника, А.Румянцева, М.Румянцева, Г.Савіну, Г.Черніченка та ін.

Окрім досліджень економічних процесів, вчені-економісти активно ведуть пошуки оптимальних методів наукового пізнання в економічній теорії. Тут можна відзначити роботи таких авторів як Ф.Ліст, В.Рошер, Б.Гільдебранд, К.Кніс, Г.Шмоллер, К.Бюхер, Г. де Грееф, Р.Штамлер, О.О. Богданов, Л. фон Бергалафі, Н.Вінер, А.Хіргман, С.Кауфман, П.Кругман, Е.Ласло, Е.Ейген, Ф.Варел, Р.Аксельрод, Б.Ле Варон, Дж.Холланд, Дж.Міллер, Д.Фрідмен, Дж.Коен, Я.Стюарт, М.Людовіко, А.Самарський, Ю.Климонтович, Г.Малінецький, О.Чернавський, С.Курдюмов, С.Капіца, М.Д.Кондратев, А.Чижевський, А.Абалкін, В.Маєвський, С.Глазьев, М.Балудянський, М.Бунге тощо.

Як і переважна кількість актуальних проблем сучасності, проблема економічного розвитку в сучасних глобалізаційних умовах є комплексною і міждисциплінарною. Це означає, що зрушення в розумінні вирішення тих численних питань, які у зв'язку з нею виникають, залежать не тільки від зусиль окремих дисциплін, таких як економіка, політологія чи соціологія, але й від того, в якій мірі ефективною і самоузгодженою буде та методологія, яка ці зусилля буде координувати, об'єднуючи їх загальним контекстом чи підходом.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Не дивлячись на значне поширення системного підходу в різних галузях сучасної економічної науки та різноманіття праць, на даний час ще не сформовано загальноприйнятого розуміння багатьох ключових положень, зокрема сутності і специфіки системних досліджень, їх інструментарію. Це свідчить про те, що даний напрям продовжує формуватися і може бути використаний в різних аспектах, зокрема при дослідженні розвитку економіки національних господарств в сучасних глобалізаційних умовах.

Формування цілей статті. Метою статті є узагальнення основних методологічних та категорійних засад теоретичного дослідження розвитку національних економічних систем в глобалізаційних умовах.

Виклад основного матеріалу. Глобальні зрушення у світовій та національних економіках висувають на передній план формування сучасної концепції (парадигми, методології) економічного дослідження. До останнього часу такою концепцією виступає системний підхід, адже світові економічні відносини є системою, в структуру якої входять підсистеми національних економік. Системний підхід є наслідком науково-технічних перетворень і результатом виникнення необхідності вирішувати різні проблеми за допомогою однакового інструментарію (однаковою методологією).

Системне уявлення про світ та процеси, які в ньому відбуваються вперше можна зустріти ще в Стародавньому світі у філософських роздумах Аристотеля «ціле більше суми своїх частин», що по суті відображає закон складних систем, пізніше – у творах німецьких мислителів – І.Канта, Г.Гегеля, Ф.Шеллінга.

Садовський В.М. в своїй книзі «Основания общей теории систем» наводить більше сорока підходів до визначення поняття «система» [1, с.92-99], які поєднуються деякими ознаками: структурні елементи та цілеспрямована дія. Так, виходячи з цих визначень поняття «система» можна дійти висновку, що всі вони схожі і відрізняються лише більш вузьким чи широким тлумаченням ознак системи. На наш погляд, можливо об'єднати всі ці визначення в одне, яке враховує різні підходи: система – це сукупність взаємодіючих елементів, які об'єднані в ціле з метою досягнення певної цілі.

Згідно даного визначення системи, сутність сучасного системного підходу полягає у комплексному дослідженні великих і малих, простих і складних об'єктів (систем), дослідженні їх як єдиного цілого з

цілеспрямованим функціонуванням всіх елементів і частин.

Комплексне дослідження національної економічної системи в умовах глобалізації повинне ґрунтуватися на усвідомленні об'єктивного процесу інтеграції наукового знання. Це у свою чергу позначається на нашому трактуванні категорій економічних систем, а також розумінні ключових принципів ринкової організації господарської діяльності держави як основи сучасної національної економічної системи. Адже перш ніж простежувати еволюцію чи аналізувати трансформацію будь-якої економічної системи потрібно, насамперед, визначитися з науковою категорією, що становить головний предмет нашого аналізу. Іншими словами, неможливо пропонувати концепції сталого розвитку економічних систем, не відповівши на питання, що таке економічна система та національна економічна система як категорії сучасної економічної теорії.

Категорія „економічна система” широко використовується у сучасній економічній науці та інших науках про суспільство. Проте у її трактуванні відсутня єдність поглядів. Це, на наш погляд, пояснюється багатьма причинами, серед яких помітну роль відіграють недооцінка ролі економічної системи у загальносуспільному поступі, надмірна ідеологізація та політизація при вивченні економічних систем, що заважають усебічному їх вивченню, а також застосування різними авторами різних підходів при дослідженні економічних систем, що фактично переводить науковий дискурс у різні площини: від аналізу цінових, грошових та інших економічних систем до розкриття змісту, структури й динаміки економічних систем суспільства (капіталістичних, соціалістичних, постсоціалістичних та ін.).

Відсутність єдності поглядів на категорію «економічна система» зумовлена й тим, що поняття, яке розглядається, є складним з багатоманітними характеристиками, кожна з яких, хоч і відображає суттєві сторони економічної системи, не є повною. Саме тому в науковій літературі економічна система визначається як економіка, спосіб виробництва й розподілу, тип господарства, сукупність економічних відносин і видів господарської діяльності і т.д.

Таким чином, економічну систему можна охарактеризувати лише як складну систему. Складовими компонентами економічної системи суспільства, як і будь-якої складної системи взагалі, є органічна єдність як сукупності елементів, так і зв'язків між ними. Тільки у такому випадку система має ознаки цілісності, організованості, інтегративні властивості та відносну автономність.

У сучасній вітчизняній економічній теорії часто використовуються категорії „соціально-економічна система” (С.Злупко, Т.Злупко [2]), „національна економіка” (С.Панчишин [3], М.Крупка, П.Острроверх, С.Реверчук, [4]), „еколого-економічна система” (І.Грабинський [5], Г.Стеблій, Л.Цимбал, І.Шегинський [6]) та ін.

Водночас, зважаючи на відсутність однаковості у тлумаченні терміна „економічна система”, буде доцільно запропонувати свій погляд на цю важливу методологічну проблему: економічна система – це певним чином складна впорядкована структура соціальних та природних інституцій, яка існує задля досягнення соціально-економічних цілей за допомогою розподілу ресурсів, організації виробництва й розподілу створених у суспільстві матеріальних і духовних благ, самоорганізації системи в цілому та її структурних елементів.

Щоб повніше збагнути зміст економічної системи, необхідно, виявити її елементну структуру. Економічна система будучи складною структурою, що пронизує усі сфери життєдіяльності суспільства (адже скрізь присутній розподіл ресурсів та виробництво життєвих благ), має такі основні складові елементи:

- 1) суспільство та його панівні цінності, які сукупно впливають на стосунки всередині суспільства;
- 2) природне середовище;
- 3) політичний лад та суспільний механізм управління;
- 4) правова система;
- 5) власне економічний механізм (фінансова система, у т.ч. податкова, фіскальна і бюджетна політика, грошова система, мотиваційний механізм, зовнішньоекономічна система і т.д.).

Всі ці елементи взаємопов'язані і вилучення або обмеження жодного з них веде до руйнації власне самої економічної системи.

Однією з визначальних характеристик економічної системи є різні структурні рівні:

- I рівень - глобальний;
 - II рівень - регіональний;
 - III рівень – локальний (місцевий):
- ситуаційний;
 - груповий;
 - двосторонній.

Всі рівні в сукупності складають ієрархію структури системи економічних відносин. Вони є одиницями аналізу цих відносин.

Так, перший рівень – глобальний – визначається на рівні держави в цілому та її зовнішньоекономічних відносинах з іншими державами світу; другий рівень - регіональний – це відносини між національною економічною системою та її структурними елементами (адміністративними одиницями) та/або іншими національними економічними системами в рамках спільного географічного регіону.

Третій рівень – локальний визначається учасниками та характеристикою економічних відносин: ситуаційний – окремі економічні ситуації за участі структурних елементів економічних відносин (держави, регіонів, установ, організацій, підприємців, фізичних осіб тощо); груповий (коаліційний) – поєднання інтересів окремих структурних одиниць системи задля вирішення поставленої задачі на будь-якому з рівнів

економічної системи; двосторонній – взаємодія двох окремих національних економічних систем або структурних елементів однієї системи.

З огляду на вищезазначене, можна представити національну економічну систему держави у вигляді пов'язаних між собою структурних елементів. Логіка такої послідовності відповідає принципам та ознакам системи: наявність найпростіших одиниць, наявність підсистем, наявність компонентів, наявність внутрішньої структури зв'язків, наявність певного рівня цілісності, наявність у структурі системоутворюючих зв'язків, зв'язок з іншими системами зовнішнього середовища.

Таким чином, національна економічна система – це пов'язані між собою соціальні та природні структурні елементи в межах однієї держави, дія яких спрямована на досягнення певної мети і які знаходяться в оточенні інших систем; глобальна економічна система – це взаємопов'язана дія національних економічних систем, міжнародних економічних інституцій (які також можуть виступати економічними системами) з метою досягнення певної цілі.

Виходячи із запропонованих визначень, зовнішнім середовищем національної економічної системи може виступати як глобальна економічна система, так і інші системи (політична, культурна, природна тощо), а зовнішнім середовищем глобальної економічної системи можуть виступати інші системи, які існують в світі.

Реальністю сьогодення стала глобалізація, котра охоплює всі країни не залежно від рівня їх розвитку. Національна економічна система не може розвиватися, здобути високий конкурентний статус, базуючись тільки на власній матеріально-технічній базі, в замкнутому циклі. Світовий розвиток передбачає відкритість національних економічних систем – для вільного переміщення факторів виробництва, робочої сили, інформації, технології.

Глобалізація – це тривалий процес розвитку, в рамках якого відбувається ускладнення форм економічної системи світу. Така система органічно доповнює національний рівень організації економічного життя всесвітнім – глобальним. Глобалізація в цьому контексті означає:

- посилення взаємодії елементів світової економіки – національних економічних систем, що проявляється у зростанні світової торгівлі, збільшенні міжнародних потоків капіталу, пом'якшенні торговельних бар'єрів між країнами;
- розширення ринків та зростанні конкуренції;
- досягнення більш однорідного економічного простору;
- формування глобальних (наднаціональних) інституцій керування.

Тобто, можна говорити про формування глобалізаційних умов розвитку національних економічних систем. Такими умовами виступають:

- підвищення конкурентоспроможності структурних елементів національних економічних систем та ліквідація або реструктуризація неконкурентоспроможних;
- інформатизація та підвищення ролі освіти і науки в розвитку національної економічної системи;
- інтернаціоналізація та транснаціоналізація господарства.

Перелічені глобалізаційні умови принесли із собою і нові властивості національних економічних систем – високу динамічність їх розвитку, не лінійність, самоорганізацію. Такі нові властивості систем породили появу і нових досліджень глобалізаційного впливу на економічні системи, які ґрунтуються на теорії самоорганізації. Адже, економічні системи є складними нелінійними системами і підхід до їх дослідження як до простих себе не виправдовує.

Серед сучасних методів дослідження економічних систем найважливіше місце по праву займають еволюційний метод та синергетичний підхід. Основними передумовами еволюційного підходу є наступне:

- економіка – відкрита система, що еволюціонує;
- час – найважливіший параметр функціонування системи;
- стійкість економічних систем залежить від міри однорідності та гетерогенності інституційних одиниць – надмірна внутрішня диференціація або повна однорідність спричиняють наростання ентропії та хаосу;
- результат індивідуального вибору та системна взаємодія рівнозначні та взаємопов'язані [7, с.18].

Можна погодитись з деякими передумовами еволюційної теорії економічних систем, водночас зазначивши, що еволюція сама по собі представляє процес переходу від однієї форми до іншої. Так, прихильники еволюційної теорії одразу відзначають відкритість економічної системи, хоча попередня її форма – замкнута. І якщо говорити про еволюцію економічних систем, а тим паче про еволюцію національних економічних систем, то від закритої форми вона еволюціонувала до відкритої. І це є першим і єдиним видом еволюції національних економічних систем. Адже перехід від індустріального розвитку до постіндустріального є процесом розвитку вже відкритої економічної системи. Водночас, перехід від командно-адміністративної економіки до ринкової є еволюцією економічної системи – перехід від частково закритої (замкненої) до відкритої.

Еволюційна теорія економічного розвитку нерозривно пов'язана з теорією самоорганізації складних систем – синергетикою. Уявлення про процес самоорганізації виникло в кінці 50-х – на початку 60-х років ХХ століття, але найбільший вплив на наукове пізнання воно почало здійснювати в 70-і роки ХХ століття завдяки Г.Хакену та І.Пригожину [8]. Синергетичний підхід передбачає ймовірне бачення світу, базується на дослідженні нелінійних систем. Образ світу постає як сукупність нелінійних процесів. Ідея нелінійності включає багатоваріантність, альтернативність шляхів еволюції та її незворотність [9].

Інструментарій синергетики дає змогу визначити, що:

- складноорганізованим системам неможливо нав'язати напрями і шляхи розвитку, можливо лише сприяти процесу самоорганізації;

- неможливо досягти одночасного поліпшення відразу всіх важливих показників системи;
- при кількох станах рівноваги еволюційний розвиток системи відбувається при лінійному зростанні невизначеності ситуації;
- для складних систем існують декілька альтернативних шляхів розвитку;
- кожний елемент системи несе інформацію про результат майбутньої взаємодії з іншими елементами;
- складна нелінійна система в процесі розвитку проходить через критичні точки, в яких відбувається розгалуження системи через вибір одного з рівнозначних напрямів її подальшої самоорганізації.

В сучасних умовах формування глобалізаційного світового порядку, національна економічна система набуває нового, більш актуального значення. Процес розробки та реалізації концепції сталого розвитку національної економічної системи, формування зовнішньоекономічних зв'язків потребують дослідження даної галузі діяльності саме з системно-синергетичної точки зору. Адже розуміння процесів, що відбуваються всередині держави, розуміння тенденцій світової економіки та визначення чинників глобального впливу є необхідним для досягнення конкурентоспроможності національної економічної системи на світовому (глобальному) рівні.

Розглянуті вище теоретичні аспекти системи, складної системи, економічної системи, національної економічної системи дають змогу автору запропонувати декілька гіпотез щодо подальшого дослідження національних економічних систем, а саме – національної економічної системи України:

1. Національна економічна система є складною, нелінійною системою і розглядати (вивчати) її треба як сукупність елементів економічної системи;

2. Національна економічна система досить складне утворення і неможливо отримати вичерпну інформацію про неї з тим, щоб формулювати стовідсоткові закони та будувати повністю адекватні реальності моделі в силу внутрішньої структури системи та впливу інших національних, глобальної економічних та інших систем;

3. В процесі свого розвитку національна економічна система проходить стан максимальної ефективності або стійкості, бо завжди існує функція цінності системи у вигляді залежності її ефективності від умов побудови і функціонування. Після цього система переходить в стан невизначеності. Така функція обмежена, отже існує її мінімум і максимум;

4. При переході системи з одного стану в інший накопичені результати діяльності даної системи не зникають, а переходять до наступного стану. Тобто час і простір виступають основними передумовами дослідження національних економічних систем;

5. Процес самоорганізації закладений в природі людської спільноти та інституційно виражений в конкуренції та «правилах гри» між агентами в процесі їх економічної взаємодії.

6. Можливість (а іноді і необхідність) розподілу економічної системи на частини, підсистеми. Якщо останні виявляються недостатньо прості для аналізу, з ними поводяться так саме. Але в процесі такого розподілу не можна порушувати попередні принципи. Поки вони дотримані, розподіл виправданий.

Таким чином, поєднання методології системного підходу, еволюційної теорії та синергетики дають змогу більш ретельно та всебічно досліджувати національні економічні системи в сучасних глобалізаційних умовах. Адже, головним фундаментом концепційних засад дослідження економічних систем є комплексний, системний підхід до їх розуміння як складних утворень, що визначають всю багатоелементну архітектуру суспільного ладу.

Висновки і перспективи подальших наукових розвідок. Проаналізовані методологічні засади дослідження економічних систем дали змогу визначитись з поняттями, якими зараз оперують майже всі дослідники економічних процесів, зрозуміти складність категорій економічних систем і запропонувати основні принципи досліджень складних економічних систем.

Джерела та література

1. Садовский В.Н. Основания общей теории систем. М., 1974., с.92-99
2. Злупко С., Злупко Т. Науково-критична оцінка трудового потенціалу зайнятості в період переходу від планово-командної до соціально-ринкової економіки // Соціально-економічні дослідження в перехідний період (Щорічник наукових праць). – Львів: ІРД НАН України, 1996. – С. 54-63.
3. Панчишин С. Макроекономіка: Навч. посіб. – К.: Либідь, 2001. – С. 552
4. Крупка М.І., Островерх П.І., Реверчук С.К. Основи економічної теорії: Підручник. –К.: Атіка, 2001. – 344 с, С. 87
5. Грабинський І.М. Еколого-економічна система України: порівняльний аналіз. – Львів: НТШ, 1997. – 240 с. – С. 185
6. Стеблій Г., Цимбал Л., Шегинський І. Забезпечення рівноваги еколого-економічної системи за допомогою інструментів макроекономічного регулювання // Вісник Львів. ун-ту. Сер. економічна. - Вип. 28. – Львів: Світ, 1998. – С. 41-43.
7. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д.Базилевича. –К.: Знання-Прес, 2001. –581 с. – С.18
8. Самоорганизующиеся системы. Сб.статей. М.: Мир, 1964; Принципы самоорганизации. Сб.статей. – М.: Мир, 1966
9. Трубецков Д.И. Колебания для гуманитариев. – Саратов: Изд-во УНЦ «Колледж», 1997